

GENOWEFA SOBCZYK

gg.sobczyk@gmail.com

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Wydział Ekonomiczny

pl. Marii Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/000-002-7288-9334>

Wpływ koniunktury gospodarczej na konsumpcję indywidualną w Polsce w latach 2015–2019

The Impact of the Economic Situation on Individual Consumption in Poland in 2015–2019

Keywords: consumption; economic prosperity; household

Słowa kluczowe: konsumpcja; koniunktura gospodarcza; gospodarstwo domowe

JEL: D11; D12; E21

Propozycja cytowania: Sobczyk, G. (2021). Wpływ koniunktury gospodarczej na konsumpcję indywidualną w Polsce w latach 2015–2019. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H – Oeconomia*, Vol. 55, No. 3.

Abstract

Purpose of the article: Presents the development of individual consumption in five years 2015–2019 in Poland as a result of an improved economic situation. In particular, the favorable macroeconomic conditions for the development of the Polish economy were indicated, including the implementation of several social programs.

Research methods: Quantitative research of a secondary and primary nature. Secondary data were collected and systematized from the sources of available statistics of the Central Statistical Office for the years 2015–2019 and, for comparison, for the previous period – from 2012. The primary data comes from the proprietary survey conducted on a sample of 215 households.

Main findings: Consumption of Polish households in 2015–2019 stabilized its growth under the influence of favorable socio-economic conditions. The development of the Polish economy throughout the period of

market transformations brought it closer to the standards of the European Union, including in the area of individual consumption. However, it differs from highly developed countries by the still high share of food consumption in total household expenditure and a lower share of expenditure on services. It takes place with a significant increase in the income of households in the analyzed period, which influenced the rationalization of food consumption and an increase in the equipment of households with new generation durable goods.

Abstrakt

Cel artykułu: Zaprezentowanie kształtowania się konsumpcji indywidualnej w pięcioleciu 2015–2019 w Polsce pod wpływem poprawy koniunktury gospodarczej. W szczególności wskazano na korzystne uwarunkowania makroekonomiczne rozwoju polskiej gospodarki, w tym wdrożenie kilku programów socjalnych.

Metody badawcze: Badania ilościowe o charakterze wtórnym i pierwotnym. Zebrano i usystematyzowano dane wtórne ze źródeł dostępnej statystyki Głównego Urzędu Statystycznego za lata 2015–2019 i dla porównania za okres wcześniejszy – od 2012 roku. Dane pierwotne pochodzą z autorskiego badania ankietowego, przeprowadzonego na próbie 215 gospodarstw domowych.

Główne wnioski: Konsumpcja polskich gospodarstw domowych w latach 2015–2019 ustabilizowała swój wzrost pod wpływem korzystnych warunków społeczno-gospodarczych. Rozwój polskiej gospodarki w całym okresie przemian rynkowych zbliżył ją do standardów Unii Europejskiej, w tym w sferze konsumpcji indywidualnej. Różni ją jednak od wysoko rozwiniętych krajów ciągle wysoki udział spożycia żywności w wydatkach ogółem gospodarstwa domowego oraz niższy udział wydatków na usługi. Ma to miejsce przy znaczącym wzroście dochodów gospodarstw domowych w analizowanym okresie, co wpływało na racjonalizację spożycia produktów żywnościowych i wzrost wyposażenia gospodarstw w dobra trwałego użytkowania nowej generacji.

Wprowadzenie

Konsumpcja – jako złożona kategoria makroekonomiczna – ma interdyscyplinarny charakter, a do jej badania wykorzystuje się dorobek wielu dziedzin nauki (ekonomii, zarządzania, socjologii, psychologii itp.). Interdyscyplinarność konsumpcji przejawia się w różnorodności podejść do jej analizy. Podstawowym podmiotem jest tu gospodarstwo domowe, jakkolwiek może być nim również grupa społeczna bądź całe społeczeństwo. Konsumpcja jako faza kończąca cały proces gospodarowania jest fazą zaspokajania potrzeb ludzkich przy wykorzystaniu dóbr materialnych (artykułów żywnościowych i przemysłowych) oraz usług.

Poziom, struktura i dynamika konsumpcji kształtowane są z jednej strony przez warunki społeczno-gospodarcze kraju, a z drugiej strony konsumpcja dóbr i usług w sposób aktywny zmienia i podnosi na wyższy poziom sferę materialną oraz sferę niematerialną życia. Obecnie, kiedy ważnymi czynnikami rozwoju gospodarczego stały się innowacje technologiczne i informacyjno-komunikacyjne, coraz częściej konsumpcję łączy się z rozwojem kapitału ludzkiego i społecznego (Olejniczuk-Merta & Noga, 2020).

Konsumpcja jest wyznacznikiem poziomu, jakości i stylu życia społeczeństwa. Możliwości pozyskiwania i sposoby użytkowania przedmiotów konsumpcji są kształtowane zwykle przez zespół wielu determinant i czynników, które w literaturze przed-

miotu są różnorodnie klasyfikowane (Kieźel, 2010; Lipowski, Sobczyk, Bondos, & Słowikowska, 2020; Zalega, 2012a). Do kluczowych uwarunkowań konsumpcji i zachowań konsumentów na rynku należą uwarunkowania o charakterze makro- i mikroekonomicznym, które są w niniejszym opracowaniu głównym obszarem zainteresowań.

Celem artykułu jest zaprezentowanie poziomu i struktury konsumpcji polskich gospodarstw domowych w latach 2015–2019 pod wpływem poprawy koniunktury gospodarczej kraju.

Zdefiniowanie problematyki badawczej i metodyka badań

Realizacja potrzeb i aspiracji konsumpcyjnych społeczeństwa jest w sposób istotny kształtowana przez rozwój gospodarki i koniunkturę gospodarczą danego kraju. Koniunktura wyraża poziom i ruch podstawowych zjawisk ekonomicznych, takich jak: produkcja poszczególnych dziedzin gospodarki, produkt krajowy brutto (PKB), zatrudnienie, dynamika popytu krajowego i spożycia z dochodów osobistych, sprzedaży detalicznej towarów i usług itp. Koniunktura definiowana jest także jako proces cyklicznych wahań sytuacji społeczno-gospodarczej kraju¹. Obejmuje całokształt zmian w czasie działalności gospodarczej kraju, innego obszaru geograficznego, wybranej dziedziny lub podmiotu. Źródłem informacji o stanie koniunktury jest przede wszystkim statystyka ilościowa prowadzona przez Główny Urząd Statystyczny (GUS). Jej uzupełnienie stanowią jakościowe badania koniunktury gospodarczej prowadzone metodą testu koniunkturalnego, obejmujące sytuację przedsiębiorstw i gospodarstw domowych². Badania koniunktury gospodarczej prowadzone w GUS są zharmonizowane w zakresie przedmiotowym i podmiotowym z takimi badaniami dla całej Unii Europejskiej (UE).

Koniunkturę na rynku krajowym kształtują, ale i są jej miernikami, „twarde” osiągnięte wielkości ekonomiczne, takie jak: poziom i dynamika wzrostu PKB, poziom produkcji sprzedanej przemysłu i produkcji budowlanej, popyt krajowy i spożycie ogółem oraz sytuacja na rynku pracy i poziom wynagrodzeń. Kształtowanie się większości tych wskaźników przedstawiono w tabeli 1. Obejmują one lata 2012–2019, z zasadniczym okresem analizy pięciolecia 2015–2019 oraz dla porównania okres wcześniejszy – od 2012 roku.

Wybór okresu analizy wynika z zauważonej luki badawczej problematyki powiązania koniunktury gospodarczej z poziomem i strukturą konsumpcji polskich

¹ Cykl koniunkturalny obejmuje cztery fazy: kryzys, depresję, ożywienie i rozkwit.

² Badania GUS metodą ankietową przeprowadzane są w cyklu miesięcznym i dotyczą bieżącej i prognozowanej na najbliższe 12 miesięcy ich sytuacji, a w szczególności w odniesieniu do przedsiębiorstw (przemysłowych, budowlanych, handlowych i usługowych) w poszczególnych grupach wielkości jest to ocena kierownictwa tych jednostek gospodarczych w zakresie ich ogólnej sytuacji gospodarczej, wykorzystania mocy produkcyjnych, zatrudnienia, popytu, barier utrudniających prowadzenie działalności itp. Badanie koniunktury konsumenckiej polega z kolei na deklarowanych przez gospodarstwa domowe ocenach ich sytuacji finansowej oraz zmian ogólnej sytuacji ekonomicznej kraju (GUS. Departament przedsiębiorstw, 2013).

gospodarstw domowych w pięcioleciu 2015–2019. Tematykę bardziej popularną wśród badaczy konsumpcji stanowiły w ostatnich latach kwestie dotyczące kryzysu finansowego (Kieźel & Smyczek, 2011; Zalega, 2012b) oraz globalizacji konsumpcji (Bartosik-Purgat, 2017; Mróz, 2013; Włodarczyk, 2013).

W powszechnym i tradycyjnym rozumieniu konsumpcja to bezpośredni akt zaspokojenia potrzeby człowieka poprzez nabycie i użytkowanie określonego dobra materialnego lub usługi (Bywalec, 2010, s. 13). W zakresie badań sfery konsumpcji znajdują się potrzeby, sposoby, środki i stopień ich zaspokojenia (Kieźel, 2010, s. 12). W określonej, dłuższej perspektywie czasu zarówno potrzeby, jak i możliwości ich realizacji ulegają zmianie. Do oczekiwanych przez społeczeństwo zmian w konsumpcji należy nie tylko jej rozwój ilościowy, lecz także zauważalne przekształcenia jakościowe. Podstawą tych zmian jest wzrost gospodarczy kraju i oddziaływanie otoczenia zewnętrznego. Struktura przedmiotowa konsumpcji rozwija się pod wpływem postępu technicznego, innowacji w wytwarzaniu dóbr i świadczeniu usług, konkurencji między ich dostawcami itp. Istotną rolę odgrywają tu postępujące procesy integracyjne i globalizacyjne. Globalizacja doprowadziła do umasowienia produkcji wielu dóbr i usług, ich dystrybucji na skalę światową, a w konsekwencji do homogenizacji konsumpcji (Samli, 2012, s. 6). Zagadnienie to nie jest jednak przedmiotem zainteresowania w niniejszym opracowaniu.

Konsumpcja jest procesem złożonym, zarówno w układzie przedmiotowym, jak i w układzie podmiotowym. Przyjmując za kryterium podmiot organizujący i finansujący konsumpcję, wyróżnia się konsumpcję indywidualną (osobistą) i konsumpcję zbiorową (publiczną). Przez konsumpcję indywidualną rozumie się spożycie dóbr i usług zakupionych odpłatnie z dochodów osobistych przez indywidualnych konsumentów i gospodarstwa domowe. Przedmiotem dalszych rozważań jest rodzaj konsumpcji reprezentujący spożycie w sektorze gospodarstw domowych. Biorąc pod uwagę uwarunkowania i czynniki kształtujące to spożycie, szczególną uwagę zwrócono na makro- i mikroekonomiczne uwarunkowania decydujące o finansowaniu konsumpcji indywidualnej w przyjętym do badania okresie.

Analiza źródeł statystycznych i obserwacja sytuacji rynkowej w okresie 2015–2019 i w kilku poprzedzających ten okres latach pozwoliła na sformułowanie kilku hipotez związanych z tematem opracowania, a mianowicie:

- 1) wzrost gospodarczy w Polsce utrwalił wzrostową tendencję konsumpcji indywidualnej,
- 2) korzystna koniunktura gospodarcza była też generowana popytem wewnętrznym,
- 3) wprowadzone programy socjalne służyły ochronie warunków życia rodzin najuboższych,
- 4) zachodzące zmiany w strukturze konsumpcji są przejawem jej innowacyjności.

Do ich weryfikacji wykorzystano przegląd opracowań poświęconych konsumpcji i zmianom społeczno-gospodarczym, dane wtórne badanego okresu, a także wyniki własnych badań bezpośrednich. Badania ankietowe (ankieta internetowa)

zostały przeprowadzone na przełomie marca i kwietnia 2020 roku na próbie 215 gospodarstw domowych, położonych głównie na obszarze południowo-wschodniej Polski. Wykorzystano własny kwestionariusz badawczy, przygotowany na potrzeby podjętego badania. Metodą doboru próby był dobór nielosowy, a techniką – „kula śniegowa”. Wyniki badań bezpośrednich miały charakter uzupełniający w stosunku do danych wtórnych pochodzących ze sprawozdawczości statystycznej GUS. Artykuł ma charakter badawczy.

Makro- i mikroekonomiczne uwarunkowania konsumpcji w badanym okresie

Poziom i dynamika rozwoju konsumpcji są uwarunkowane wieloma czynnikami zależnymi od konsumenta oraz zmiennymi składającymi się na koniunkturę gospodarczą. Tematyka artykułu zobowiązuje do zwrócenia uwagi szczególnie na układ czynników ekonomicznych kształtujących konsumpcję w badanym pięcioletniu. Do wyszczególnionych w tabeli 1 podstawowych kategorii, składających się na koniunkturę tego okresu, należałoby dodać: posiadane zasoby majątkowe i oszczędności, kredyty, podaż rynkową towarów i usług, osiągnięty dotąd poziom i strukturę spożycia. Sytuacja materialna gospodarstw domowych została wsparta dochodami ze świadczeń społecznych oraz uruchomionymi programami socjalnymi („Rodzina 500+”, „Dobry Start 300+”, „Mama 4+”, „Mieszkanie+”, 13. emerytura).

Tabela 1. Dynamika podstawowych kategorii makroekonomicznych w gospodarce polskiej w latach 2012–2019

Wyszczególnienie	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
	Ceny stałe, rok poprzedni = 100						
Produkt krajowy brutto	101,9	103,3	103,8	103,1	104,9	105,3	104,1
Produkcja sprzedana przemysłu	100,8	104,1	106,0	103,6	106,2	105,4	103,9
Mieszkania oddane do użytkowania (w tys.)	152,9	143,2	147,7	163,3	178,3	185,1	207,4
Popyt krajowy	99,8	104,9	103,3	102,3	104,9	105,6	103,0
Spożycie ogółem	100,6	102,9	102,8	103,5	104,1	104,3	104,1
Spożycie w sektorze gospodarstw domowych (z dochodów osobistych)	100,8	102,6	103,0	103,9	104,5	104,2	103,9
Sprzedaż detaliczna	102,3	103,9	105,4	106,2	105,5	104,6	103,9
Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych	104,3	99,8	99,1	99,4	102,0	101,6	102,3
Wielkości dotyczące rynku pracy							
Pracujący (w tys.; stan na 31 grudnia)	14213	14563	14830	15293	15711	15950	16117
Stopa bezrobocia rejestrowanego (w %; stan na 31 grudnia)	13,4	11,4	9,7	8,2	6,6	5,8	5,2
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie nominalne brutto (rok poprzedni = 100)	103,5	103,2	103,1	103,7	105,5	107,3	107,3
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie realne brutto (rok poprzedni = 100)	99,9	103,2	104,5	104,3	103,7	105,4	104,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie (GUS, 2013–2020).

Konsumpcja polskich gospodarstw domowych w pięcioleciu 2015–2019 pozostawała pod wpływem nie tylko uwarunkowań społeczno-gospodarczych tego okresu, lecz także wcześniejszego okresu. W analizie porównawczej przyjęto okres od 2012 roku, zakładając, że zamyka on drugą falę kryzysu finansowego. Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 1, dynamika realnego wzrostu gospodarczego najmniej korzystnie kształtowała się w 2012 roku, a w sposób zauważalny od 2014 roku następowała poprawa w zasadzie wszystkich wielkości makroekonomicznych. Produkt krajowy brutto wzrastał rocznie od 3,1% w 2016 roku do 5,3% w 2018 roku (r/r). Jego wartość na jednego mieszkańca, według parytetu siły nabywczej w PPS³, osiągnęła w 2019 roku 22 810, co stanowiło 73,2% wartości tego wskaźnika dla całej UE (GUS, 2020, s. 758).

Na szybkie tempo wzrostu gospodarczego wpłynął – od strony rozdysponowania PKB – popyt krajowy i jego składowe, w tym popyt konsumpcyjny. Sprzedaż detaliczna i spożycie w sektorze gospodarstw domowych osiągnęły najwyższą dynamikę wzrostu w latach 2016–2017, po czym nastąpił lekki trend spadkowy, zwłaszcza od IV kwartału 2018 roku (skala przyspieszenia wzrostu PKB wyhamowała). Wzrostowi konsumpcji sprzyjała niska dynamika cen towarów i usług, a w latach 2015–2016 odnotowano nawet zjawisko deflacji. Spadek cen wspierał – w krótkim okresie – konsumpcję, gdyż dzięki temu rosła siła nabywcza wynagrodzeń.

W strukturze dochodu rozporządzalnego na jedną osobę w gospodarstwie domowym wynagrodzenia mają przeważający udział i decydują głównie o bieżącej i przyszłej konsumpcji. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie realne brutto wykazywało w analizowanym okresie coroczny wzrost. Wskaźnik dynamiki tego wynagrodzenia w 2012 roku wyniósł 99,9%, a w 2018 roku osiągnął poziom 105,4%, z kolei w roku następnym obniżył się do 104,8% (r/r). Płaca minimalna wzrosła z 1750 zł w 2015 roku do 2250 zł w 2019 roku, czyli wskaźnik dynamiki wynosi 128,6%. Jeśli średnia płaca rośnie wolniej od płacy minimalnej, to następuje zjawisko spłaszczenia wynagrodzeń. Oceniając od strony pracodawcy, płace są składnikiem kosztów i ich wzrost powinien być powiązany z produktywnością pracy ludzkiej. Wysokość płacy minimalnej oddziałuje na przeciętne wynagrodzenie w gospodarce. W związku z tym jej arbitralne podwyżki będą obniżać stan zatrudnienia, zwłaszcza w mikro i małych przedsiębiorstwach, w których udział płac minimalnych w całości funduszu płac jest znaczący.

Istotnym elementem koniunktury gospodarczej jest sytuacja na rynku pracy. Zatrudnienie w latach 2015–2019 zwiększyło się o ponad 1200 tys. osób, a stopa bezrobocia rejestrowanego obniżyła się z 13,4% w 2012 roku do 5,2% w 2019 roku i była niższa o około 1 p.p. od średniej w UE-28. Nowe miejsca pracy stworzył głównie sektor usług. Na poziom życia – w określony sposób – miała wpływ większa

³ *Purchasing Power Standard* (PPS) jest wspólną umowną walutą przyjętą w UE. Wartość 1 PPS równa się liczbie jednostek waluty danego kraju odpowiadającej 1 euro na rynku krajowym (GUS, 2020b, s. 744).

liczba mieszkań oddawanych do użytku, choć potrzeby pozostają ciągle niezaspokojone, zwłaszcza wśród młodych Polaków (niestabilne zatrudnienie, wysokie koszty nabycia mieszkania).

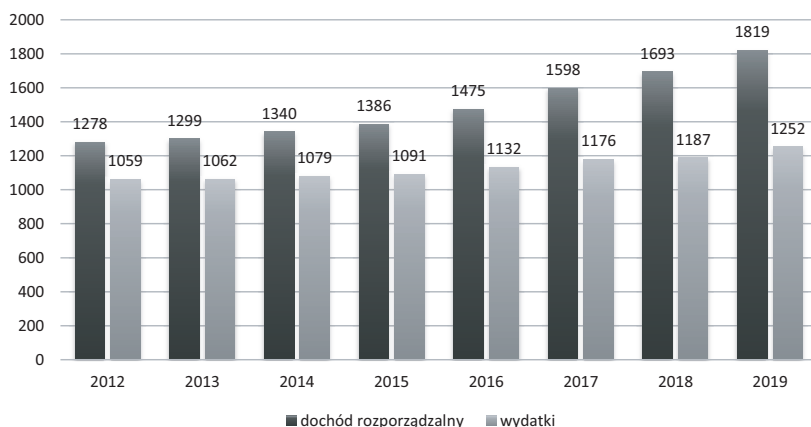
Od 2016 roku zaczęto wprowadzać programy społeczne, dotychczas niespotykane w III Rzeczypospolitej, których głównym celem była ochrona najuboższych rodzin (osób), zapobieganie pogłębianiu się nierówności dochodowych w społeczeństwie oraz dostępność tanich mieszkań na wynajem. Najszerze ramy pod względem liczby korzystających i wysokości pomocy finansowej przybrał program „Rodzina 500+”. Wdrożony ustawowo od kwietnia 2016 roku (Ustawa z dnia 11 lutego 2016 roku o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci, Dz.U. 2016, poz. 195), objął 3,6 mln dzieci i kosztował do marca 2019 roku około 70 mld zł. Jego ocena nie jest jednoznacznie pozytywna⁴. Od lipca 2019 roku program ten został rozszerzony na pierwsze dziecko bez względu na dochód rodziny, a łączne wydatki na ten program w całym 2019 roku wyniosły 30,5 mld zł. Ten nowy impuls fiskalny może spowodować – zwłaszcza w zamożniejszych gospodarstwach – wzrost wydatków na inwestycje i ograniczenie popytu konsumpcyjnego.

Dochody i spożycie gospodarstw domowych

Z przedstawionych wyżej rozważań, udokumentowanych liczbowo, wynika, że koniunktura gospodarcza lat 2015–2019, zdeterminowana warunkami ekonomicznymi i rozwiązaniami polityki społecznej, była korzystna dla realizacji konsumpcji indywidualnej. Łączne źródła dochodów tworzą dochód rozporządzalny konsumenta, który przeznaczany jest na bieżące wydatki i oszczędności. Poziom przeciętnych miesięcznych dochodów rozporządzalnych i wydatków na jedną osobę w gospodarstwie domowym w latach 2012–2019 przedstawiono na rysunku 1. Wynika z niego, że nastąpiła znacząca poprawa sytuacji materialnej gospodarstw, co wyraża się wzrostem przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na osobę z 1278 zł w 2012 roku do 1819 zł w 2019 roku (wzrost o 42,3%). Najkorzystniejszym rokiem był rok 2017, kiedy realny wzrost dochodu rozporządzalnego wyniósł 6,3%, ale już w roku następnym uległ obniżeniu o 2 p.p. W 2019 roku przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny gospodarstwa domowego wynosił 1819 zł – w 51,8% składały się na niego dochody z pracy najemnej, 3,4% stanowiły dochody z gospodarstwa rolnego, 9,1% to dochody z pracy na własny rachunek, znaczącą pozycję zajmowały też dochody ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych (emerytury, renty), bo aż 24,8%, następnie zaś dochody z pozostałych świadczeń społecznych (w tym świadczenia: rodzinne, wychowawcze

⁴ Do efektów programu należy zniwelowanie skrajnego ubóstwa w rodzinach z dziećmi o niskim uposażeniu oraz zmniejszenie skali różnic dochodowych, natomiast do negatywnych skutków należy zaliczyć obniżenie aktywności zawodowej młodych kobiet i wysokie koszty, które wymuszają podwyżki podatków (danin), a także ograniczenie wydatków na inne cele społeczne (Magda i in., 2019).

„Rodzina 500+”, z funduszu alimentacyjnego, zasiłki dla bezrobotnych) – 7,3% ogółu dochodu rozporządzalnego (GUS, 2020b, s. 316–317). Jeśli porównamy tę strukturę dochodów ze strukturą z 2012 roku, to dostrzegalne są zaistniałe w niej zmiany, a mianowicie w latach 2012–2019 obniżył się udział dochodów z pracy najemnej (o 1,5 p.p.), a także ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych (o 3,1 p.p.), natomiast większy udział mają dochody z pracy na własny rachunek (o 0,6 p.p.) oraz dochody z pozostałych świadczeń społecznych, w tym „Rodzina 500+” (o 4 p.p.). Świadczenia na rzecz rodziny były wprowadzane już przed 2012 rokiem (np. fundusz alimentacyjny od 1 października 2008 roku), ale rozbudowane formy przybrały dopiero od 2016 roku i są znaczącym źródłem finansowania konsumpcji indywidualnej.

Rysunek 1. Przeciętne miesięczne dochody rozporządzalne i wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych w latach 2012–2019

Źródło: (GUS, 2020c, maj).

Popyt konsumpcyjny gospodarstw domowych może być, oprócz wymienionych wyżej źródeł, finansowany oszczędnościami i kredytem. Wartość wcześniej zgromadzonych oszczędności przeznaczanych na wydatki bieżącego lub przyszłego okresu powiększa przychody i możliwości nabywcze gospodarstwa, a pozycje oszczędnościowe po stronie rozchodowej mogą zmniejszać poziom bieżącej konsumpcji. Oszczędności stanowią różnicę między dochodem rozporządzalnym i wydatkami gospodarstwa, są zatem przesunięciem konsumpcji w czasie. Oszczędzanie wynika z motywów ostrożnościowo-przezrocznościowych (lokowanie) oraz z motywu inwestycyjnego (inwestowanie) (Bywalec, 2012, s. 199). Na skłonność do oszczędzania wpływają: wysokość uzyskiwanych dochodów, faza cyklu życia rodziny, stabilność warunków otoczenia, konsumpcyjne nasycenie, cechy osobowości.

Na rysunku 1 wyraźnie widać przyspieszony od 2014 roku wzrost przeciętnych miesięcznych oszczędności (ponad dwukrotny w 2019 roku), co w znacznej mierze wynika ze zmiany w systemie emerytalnym oraz z przymusowej części oszczędności.

Oszczędzanie dobrowolne oznacza świadomą, nienarzuconą przez system prawny rezygnację gospodarstwa domowego z wydatkowania części swoich dochodów na bieżące cele konsumpcyjne. Tak rozumiane zaoszczędzone kwoty środków odniesione do dochodów rozporządzalnych stanowią stopę oszczędzania. Polskę charakteryzuje niska stopa oszczędzania, na koniec 2019 roku wyniosła ona bowiem 3,6%, wyprzedzając tylko nieliczne kraje w Europie (Litwę, Rumunię, Cypr) (Raport InfoKredyt, 2019). Kraje o wysokiej wartości PKB per capita miały też wysokie stopy oszczędzania (np. Szwecja 16,1%, Niemcy 10%, Holandia 6,2%). Wartość oszczędności w przeliczeniu na osobę w Polsce jest stosunkowo niska, mimo że około 70% ludności deklaruje ich posiadanie (Raport InfoKredyt, 2019).

W sytuacji gdy wydatki przewyższają wielkość bieżących dochodów i oszczędności, gospodarstwa mogą skorzystać z pożyczek lub kredytów. Zobowiązania zaciągają w dwóch głównych celach: sfinansowania konsumpcji oraz/lub nabycia nieruchomości i w rezultacie poprawienia poziomu życia członków gospodarstwa. Udział kredytów konsumpcyjnych w całości zobowiązań wynosi blisko 25%, a kredytów mieszkaniowych – 60% (pozostałe to zadłużenie na kartach kredytowych). Rosnący popyt konsumpcyjny w badanym okresie tylko w niewielkim stopniu finansowany był kredytem. Zaostrzona polityka kredytowa banków w latach 2014–2015, mimo potaniaenia kredytu w latach następnych, nie ożywiła znacząco akcji kredytowej w sektorze gospodarstw domowych. Poziom i dynamika udzielonych kredytów konsumpcyjnych i mieszkaniowych wzrosły dopiero w II i III kwartale 2019 roku. W porównaniu do innych krajów Europy Polska charakteryzuje się niewielkim poziomem zadłużenia gospodarstw domowych w stosunku do PKB (około 35%, a w krajach strefy euro 58% w II kwartale 2018 roku) (Raport InfoKredyt, 2019).

Poziom, strukturę i dynamikę konsumpcji gospodarstw domowych w badanym okresie ukształtowały przede wszystkim uwarunkowania makro- i mikroekonomiczne tego okresu, jak również odroczonego wpływu warunków społeczno-gospodarczych z poprzednich lat (z negatywnym wpływem kryzysu finansowego). W badaniach konsumpcji stosuje się zazwyczaj dwa rodzaje mierników: ilościowe (wyrażone w jednostkach fizycznych) oraz wartościowe (ujmowane w jednostkach pieniężnych). Miernikami konsumpcji są wydatki na zakup towarów i usług, gdyż zdecydowana większość potrzeb konsumpcyjnych jest realizowana poprzez rynek. Wartościowe ujęcie jest nieodzowne przy porównaniach spożycia różnych kategorii produktów i odniesieniach do dysponowanych dochodów. Wysokość wydatków kształtuje wolumen zakupionych dóbr i usług oraz poziom ich cen. Na rysunku 1 i w tabeli 2 przedstawiono przeciętne miesięczne wydatki na osobę w gospodarstwie domowym oraz ich strukturę w latach 2012–2019.

Tabela 2. Przeciętne miesięczne wydatki na osobę w gospodarstwie domowym w latach 2012, 2015 i 2019

Wyszczególnienie	2012		2015		2019		Dynamika	
	zł	%	zł	%	zł	%	2019:2015	2019:2012
Wydatki ogółem	1050,78	100,0	1091,19	100,0	1252,0	100,0	114,7	119,1
w tym towary i usługi konsumpcyjne	1005,19	95,7	1042,91	95,6	1201,0	96,0	115,1	119,4
w tym:								
żywność i napoje bezalkoholowe	263,85	25,1	262,32	25,1	301,45	25,1	114,9	114,3
napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	28,46	2,7	27,06	2,6	30,02	2,5	110,9	105,5
odzież i obuwie	51,69	4,9	59,22	5,6	57,65	4,8	97,3	111,5
użytkowanie mieszkania i nośniki energii	213,77	20,3	219,48	21,0	216,18	18,0	98,5	101,1
wyposażenie mieszkania i prowadzenie gospodarstwa domowego	50,35	4,8	54,47	5,2	67,26	5,6	123,5	133,6
zdrowie	52,68	5,0	57,61	5,5	61,25	5,1	106,3	116,3
transport	102,92	9,8	95,81	9,2	116,50	9,7	121,6	113,2
łącznie	41,90	4,0	54,91	5,3	52,84	4,4	96,2	126,1
rekreacja i kultura	88,55	8,4	73,48	7,0	79,27	6,6	107,9	89,5
edukacja	12,41	1,2	11,18	1,1	18,01	1,5	161,1	145,1
restauracje i hotele	29,25	2,8	45,36	4,3	58,85	4,9	129,7	201,2
pozostałe towary i usługi	54,26	5,2	64,34	6,2	74,46	6,2	115,7	137,2
pozostałe wydatki	45,58	4,3	30,91	2,9	48,04	4,0	156,6	105,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie (GUS, 2013, s. 302–304; GUS, 2016, s. 305–307; GUS, 2020a, s. 169).

Miesięczne wydatki ogółem na osobę w 2019 roku wynosiły 1252 zł i były wyższe o 18,2% od wydatków w 2012 roku i o 14,7% od wydatków w 2015 roku. Ich udział w dochodzie rozporządzalnym wynosił 68,8%, podczas gdy w latach wcześniejszych był wyższy, co oznacza przyrost oszczędności przeciętnego gospodarstwa domowego (tych o charakterze dobrowolnym i przymusowym).

Biorąc pod uwagę fakt niskiej dynamiki cen towarów i usług (tabela 1), wzrost przeciętnych miesięcznych wydatków na osobę w badanym okresie o 15% oznaczał realny wzrost konsumpcji towarów i usług. W przypadku dwóch kategorii produktów (odzieży i obuwia oraz usług łączności) wskaźniki cen nie osiągały 100%, co może oznaczać stabilizację ich konsumpcji mimo lekkiej tendencji spadkowej wydatków (tabela 2). Wyraźny trend wzrostowy wykazywały wydatki na edukację, usługi restauracji i hoteli, wyposażenie mieszkań i prowadzenie gospodarstwa domowego. Na transport wydawano mniej w 2015 roku niż w 2012 roku, dlatego dynamika wzrostu wydatków w latach 2019–2015 była wyższa niż w okresie 2019–2012. Wydatki na podstawową kategorię produktów, czyli żywność i napoje bezalkoholowe, wzrosły blisko o 15% i mają one 25-procentowy udział w ogólnych wydatkach na towary i usługi konsumpcyjne. Jak zauważono wcześniej, udział ten nie obniżył się mimo rosnących dochodów ludności. Prawie równoważną pozycję w stosunku do konsumpcji

tych podstawowych produktów zajmują wydatki związane z użytkowaniem mieszkania lub domu i nośnikami energii oraz wyposażeniem mieszkania (w 2012 roku było to 25,1%, w 2015 roku – 26,2%, a w 2019 roku – 23,6%). Struktura wydatków na inne rodzaje dóbr i usług zmieniała się w pewnym zakresie – wzrosło znaczenie konsumpcji usług restauracji i hoteli, transportu i edukacji, natomiast mniejszy udział w całkowitych wydatkach mają łączność, rekreacja i kultura.

Dynamika i struktura wydatków konsumpcyjnych wskazują na to, że korzystna sytuacja ekonomiczna gospodarstw oraz dostępność na rynku produktów przemysłowych i usług wpływają nie tylko na zmiany ilościowe konsumpcji, zwłaszcza artykułów przemysłowych i żywnościowych, lecz także na proces unowocześnienia spożycia polskich gospodarstw domowych. Na ustabilizowaną, wysoką pozycję grupy produktów żywnościowych ma wpływ nie tylko ilość, ale i jakość nabywanych artykułów spożywczych. Większe znaczenie mają produkty podnoszące wartość żywieniową diety, takie jak przetworzone produkty mleczne, mięso, ryby, owoce, warzywa i ich przetwory oraz wyroby wytworzone z surowców pochodzących z upraw ekologicznych. Racjonalizacja konsumpcji obejmuje również spadek spożycia produktów węglowodanowych (węglowodanów prostych: białe pieczywo i produkty zbożowe, ziemniaki, cukier). Oprócz pozytywnych zmian w spożyciu zachodzą zmiany negatywne, jak nadmierna konsumpcja żywności wysoko przetworzonej, pozwalającej na szybkie przygotowanie posiłków, lecz o małej wartości odżywczej (Małysa-Kaleta, 2015, s. 34).

Gospodarstwa domowe z każdym rokiem są lepiej wyposażone w dobra trwałego użytkowania nowej generacji, do których należy zaliczyć sprzęt teleinformatyczny, taki jak telefony komórkowe, odbiorniki telewizyjne plazmowe lub LCD, urządzenia z dostępem do internetu oraz sprzęt AGD (np. kuchnie indukcyjne, zmywarki do naczyń). W analizowanym okresie najbardziej zwiększył się stan posiadania smartfonów (z 45,4% do 72,1% gospodarstw) i odbiorników telewizyjnych do odbioru telewizji cyfrowej z MPEG-4 (w 2015 roku posiadało je 60,1% gospodarstw, a w 2019 roku – 74,3%). Gospodarstwa domowe posiadające dostęp do internetu stanowią już 87%, a w UE wskaźnik ten wynosi 90%.

Ocena sytuacji materialnej i zmian w konsumpcji przez badane gospodarstwa domowe

Badanie ilościowe o charakterze pierwotnym przeprowadzono wśród 215 gospodarstw domowych dla potwierdzenia wpływu przedstawionych na podstawie wtórnych źródeł statystycznych uwarunkowań i kształtowania się konsumpcji indywidualnej w latach 2015–2019 w porównaniu z okresem 2012–2014. Pierwszą postawioną w kwestionariuszu badawczym kwestią była ocena przez respondentów sytuacji materialnej ich gospodarstwa domowego (tabela 3). Prawie 55% badanych wskazało na jej poprawę w porównaniu z okresem wcześniejszym, dla 5,6% pogorszyła się, a pozostali nie odnotowali zmian. Skala poprawy sytuacji ekonomicznej dla 34% ankietowanych wynosiła od 6% do 20%.

Tabela 3. Samoocena sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych w latach 2016–2019 (% ogółu odpowiedzi)

Zmiany sytuacji materialnej gospodarstw domowych	Poprawiła się	Nie uległa zauważalnej zmianie	Pogorszyła się
Ogółem	54,9	39,5	5,6
z czego:			
do 5%	9,3	x	1,4
6–10%	19,1	x	1,9
11–20%	14,9	x	1,8
powyżej 20%	11,6	x	0,5

Źródło: badania własne (n = 215).

Na pytanie o kredyt/pożyczkę 39,5% badanych odpowiedziało, że korzystali z nich w okresie 2016–2020. W 22,3% gospodarstw był to kredyt hipoteczny, a w 17,2% – kredyt konsumpcyjny. W zbadanej próbie gospodarstw domowych z programu „Rodzina 500+” korzystało 37,7% rodzin, a z programu „Mieszkanie+” zaledwie 2,3%, natomiast 13. emeryturę otrzymało 18,6% respondentów.

W tabeli 4 przedstawiono dane, które wskazują na zmiany w konsumpcji podstawowych grup produktów i usług (respondenci zostali poproszeni o wskazanie zmian w wolumenie konsumowanych dóbr i usług). Konsumpcja artykułów żywnościowych wykazywała u większości wzrost (znaczny i niewielki wzrost – 59% wskazań). Jeszcze większą liczbę gospodarstw domowych objął wzrost konsumpcji artykułów przemysłowych, 66% wskazań dotyczy bowiem znacznego i niewielkiego wzrostu konsumpcji odzieży, obuwia, kosmetyków i innych dóbr częstego zakupu, a prawie 60% gospodarstw zwiększyło w określonym stopniu zakupy przedmiotów trwałego użytku. Konsumpcja dóbr i usług luksusowych u ponad połowy badanych pozostawała bez zmian. Sporą stabilizację konsumpcji obserwowano w dziedzinie usług więzi z otoczeniem (transportowe i łączności) oraz gastronomicznych i hotelarskich. Niewielki i znaczny wzrost konsumpcji objął edukację i kulturę oraz zdrowie i wypoczynek.

Tabela 4. Zmiany konsumpcji badanych gospodarstw domowych w ujęciu realnym w latach 2015–2019 (% odpowiedzi)

Rodzaj produktów/usług	Znaczny wzrost	Niewielki wzrost	Bez zmian	Niewielki spadek	Znaczny spadek
Artykuły żywnościowe	18,6	40,5	37,2	3,2	0,5
Odzież, obuwie, kosmetyki i inne dobra częstego zakupu	26,0	40,0	26,1	6,0	1,9
Dobra trwałego użytku	17,7	41,9	30,7	6,5	3,2
Dobra/usługi luksusowe	7,0	27,9	50,7	7,9	6,5
Usługi więzi z otoczeniem	10,2	28,8	54,9	4,2	1,9
Usługi gastronomiczne i hotelarskie	7,0	31,2	52,1	6,5	3,2
Zdrowie i wypoczynek	11,2	40,0	41,8	5,1	1,9
Edukacja i kultura	16,3	41,4	39,0	2,8	0,5

Źródło: badania własne (n = 215).

Analizując odpowiedzi respondentów w zakresie spadku konsumpcji, należy zauważyć, że dotyczą one dóbr luksusowych (14,4% odpowiedzi), trwałych dóbr użytkowych i usług gastronomiczno-hotelarskich (po 9,7% wskazań). Zapotrzebowanie na te przedmioty i usługi w dużym stopniu zależy od sytuacji materialnej konsumenta, jednakże nie każda zmiana w jego dochodach powoduje natychmiastowe zmiany w poziomie i strukturze wydatków, co potwierdzają także inni badacze (Rudnicki, 2012). Poprawa sytuacji dochodowej polskich gospodarstw domowych wpływała na wzrost większości wydatków na towary i usługi konsumpcyjne, ale u większości nie powodowała zmiany w strukturze spożycia. Potwierdzają to zarówno prezentowane na podstawie danych GUS wielkości (rysunek 1, tabela 2), jak i wyniki badania przeprowadzonego w regionie.

Na pytanie o zauważone zmiany w strukturze konsumpcji swojego gospodarstwa domowego w latach 2016–2019, polegające na zwiększeniu wydatków na artykuły przemysłowe i usługi w porównaniu z wydatkami na produkty żywnościowe, większość, bo aż 54,4% ankietowanych odpowiedziało negatywnie, a pozostali zauważyli takie zmiany. W strukturze spożycia dóbr żywnościowych zachodzą określone zmiany – na wzrost konsumpcji dóbr wysokowartościowych (np. ryby, produkty mleczne, owoce, warzywa i ich przetwory) wskazało 37,7% respondentów, a na spadek – 3,7%, z kolei na brak zmian w strukturze spożycia – 58,6%. Respondenci podejmujący zmianę w tradycji żywieniowej częściej kierują się świadomym wyborem zdrowego stylu życia (23,3%) niż możliwością wyboru tych produktów na rynku oraz ich dostępnością cenową i dochodową (14,4%). Natomiast ci respondenci, którzy wskazali na zmniejszenie udziału wysokowartościowych produktów w spożyciu, czynili to głównie z powodu wysokich kosztów takiej żywności.

Powszechność użytkowania nowoczesnego sprzętu daje nowe możliwości zaspokajania potrzeb konsumentów i rozwoju form konsumpcji. Szeroki dostęp do internetu stworzył dogodny kanał zakupowy i ułatwił zdobywanie informacji rynkowej. Jak wynika z tabeli 5, najbardziej rozpowszechnione jest korzystanie z usług bankowych przez internet. Zakupy przez ten kanał dystrybucji realizuje często lub rzadko 95% gospodarstw. Wzrasta też świadomość ekologiczna konsumentów, czego wyrazem jest zainteresowanie produktami ekologicznymi. Świadczą o tym zakupy częste takich produktów przez 18% gospodarstw, a rzadko nabywało je 46% badanych. Mało popularna jeszcze – w warunkach polskich – jest konsumpcja wspólna (*sharing economy*).

Tabela 5. Samoocena umiejętności i zakresu korzystania z nowoczesnych mediów i form konsumpcji przez gospodarstwa domowe (% odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Tak, często	Rzadko	Nie, wcale
Zakupy przez internet	58,6	36,7	4,7
Korzystają z mediów społecznościowych dla celów zakupowych	22,8	44,6	32,6
Załatwiają sprawy urzędowe przez internet/telefon	42,3	43,3	14,4
Korzystają z usług bankowych przez internet	90,7	7,4	1,9
Zakupują produkty ekologiczne	18,1	46,1	35,8
Wymieniają się produktami i wspólnie użytkują przedmioty z innymi	15,8	35,4	48,8

Źródło: badania własne (n = 215).

W końcowej części badania konsumentów postawiono przed problemem kryteriów wyboru przy zakupach trwałych dóbr użytkowych i dóbr przemysłowych powszechnej konsumpcji. Ponad 85% nabywców w pierwszej kolejności zwraca uwagę na ich cenę, a następnie na wygląd, wygodę użytkowania (70,2%) i sprawdzoną markę (65,6%). Małe znaczenie dla kupującego ma prestiż z posiadania takiego dobra. Koszt nabycia tej kategorii produktów jest głównym kryterium wyboru, co ma związek z sytuacją dochodową nabywcy.

Podsumowanie

Konsumpcja polskich gospodarstw domowych w latach 2015–2019 ustabilizowała swój wzrost pod wpływem korzystnych warunków społeczno-gospodarczych. Rozwój polskiej gospodarki w całym okresie przemian wolnorynkowych z jednej strony zbliżył ją do standardów wysoko rozwiniętych krajów UE, co w sposób znaczący jest widoczne w poziomie życia i w sferze konsumpcji indywidualnej. Z drugiej strony popyt wewnętrzny i rozwój konsumpcji były siłą napędową gospodarki. Warunki ekonomiczne, będące podstawowym uwarunkowaniem konsumpcji, dotychczas osiągnięte, nadal nie zrównują możliwości nabywczych polskich konsumentów z krajami starej UE. Poziom PKB na jednego mieszkańca Polski to około 73% wartości tego wskaźnika dla całej UE. Na korzystną koniunkturę konsumencką badanego okresu miały wpływ wprowadzone programy społeczne, które zwiększyły świadczenia na rzecz rodziny. Ich utrzymanie jest zasadne przy zachowaniu osiągniętego poziomu wzrostu gospodarczego, równowagi na rynku pracy i nieograniczaniu wydatków na inne cele społeczne.

Zmiany w poziomie i strukturze konsumpcji sektora gospodarstw domowych następują na miarę wzrostu dochodów, ale wpływają na nie także czynniki osobowościowe, społeczno-kulturowe, globalizacja rynków itp. W Polsce ciągle wysoki jest udział żywności w wydatkach ogółem, sięga on bowiem 25% miesięcznego przeciętnego budżetu gospodarstwa domowego, podczas gdy w krajach UE-15 nie przekracza 14%. W krajach o wyższym poziomie rozwoju ekonomicznego sektor usług ma zdecydowanie większe znaczenie zarówno w tworzeniu wartości dodanej brutto, jak i w spożyciu gospodarstw domowych. Wynika to z występującej różnicy w poziomie życia, mierzonej uzyskiwanymi dochodami i wydatkami gospodarstw domowych.

Bibliografia

- Bartosik-Purgat, M. (red.). (2017). *Zachowania konsumentów. Globalizacja, nowe technologie, aktualne trendy, otoczenie społeczno-kulturowe*. Warszawa: WN PWN.
- Bywalec, C. (2010). *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*. Warszawa: C.H. Beck.
- Bywalec, C. (2012). *Ekonomia i finanse gospodarstw domowych*. Warszawa: WN PWN.
- GUS. (2013). *Rocznik Statystyczny RP 2013*. Warszawa.
- GUS. (2013–2020). *Roczniki Statystyczne RP za lata 2013–2020*. Warszawa.
- GUS. (2016). *Rocznik Statystyczny RP 2016*. Warszawa.
- GUS. (2020a). *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2020*. Warszawa.
- GUS. (2020b). *Rocznik Statystyczny RP 2020*. Warszawa.
- GUS. (2020c, maj). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2019 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych. Informacje sygnałowe*. Warszawa.
- GUS. Departament przedsiębiorstw. (2013). *Badanie koniunktury gospodarczej*. Pobrane z: https://stat.gov.pl/download/cps/rde/xbr/gus/kon_badanie_koniunktury_gospodarczej_27052013.pdf
- Kieźel, E. (2010). Konsumpcja i konsument we współczesnej gospodarce rynkowej. W: E. Kieźel (red.), *Konsument i jego zachowania na rynku europejskim*. Warszawa: PWE.
- Kieźel, E., & Smyczek, S. (red.). (2011). *Zachowania polskich konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego*. Warszawa: Wydawnictwo Placet.
- Lipowski, M., Sobczyk, G., Bondos, I., & Słowikowska, I. (2020). *Konsumpcja w Polsce. Uwarunkowania, zmiany i współczesne trendy*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Magda, I., Brzeziński, M., Chłoń-Domińczak, A., Kotowska, I.E., Myck, M., Najsztab, M., & Tyrowicz, J. (2019). *Raport „Rodzina 500+” – ocena programu i propozycje zmian*. Warszawa: Instytut Badań Strukturalnych.
- Małysa-Kaleta, A. (2015). Międzynarodowe porównania konsumpcji a nowoczesność jej struktury. W: E. Kieźel, S. Smyczek (red.), *Zachowania konsumentów. Procesy unowocześniania konsumpcji*. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Mróz, B. (2013). *Konsument w globalnej gospodarce. Trzy perspektywy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Olejniczuk-Merta, A., & Noga, A. (red.). (2020). *Inwestycyjny wymiar konsumpcji. Istota, formy, znaczenie*. Warszawa: Poltext.
- Raport InfoKredyt. (2019). Związek Banków Polskich.
- Rudnicki, L. (2012). *Zachowania konsumentów na rynku*. Warszawa: PWE.
- Samli, A.C. (2012). *International Consumer Behavior in the 21st Century: Impact on Marketing Strategy Development*. New York: Springer Science & Business Media.
- Ustawa z dnia 11 lutego 2016 roku o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz.U. 2016, poz. 195).
- Włodarczyk, K. (2013). *Rynkowe zachowania polskich konsumentów w dobie globalizacji konsumpcji*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zalega, T. (2012a). *Konsumpcja. Determinanty, teorie, modele*. Warszawa: PWE.
- Zalega, T. (2012b). *Konsumpcja w wielkomijskich gospodarstwach domowych w Polsce w okresie kryzysu finansowo-ekonomicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW.